
R a s p r a v e

Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu
Područni studij teologije u Rijeci
e-mail: bmrakovcic@rijeka.kbf.hr

UDK: 226.3.07
Izvorni znanstveni rad
Priljeno 2/2009.

PROBLEM I PORUKA OTVORENOG ZAVRŠETKA MARKOVA EVANĐELJA

Božidar Mrakovčić, Rijeka

Sažetak

Problem završetka Markova evanđelja je najprije tekstualni, a onda i interpretativni. Autori se danas gotovo jednodušno slažu da drugo evanđelje originalno završava retkom 16,8 i da je ostatak evanđelja (16,9-20) naknadni dodatak. Činjenica da je taj dodatak nastao vjerojatno već u 2. st. posl. Kr. svjedoči o interpretativnoj problematičnosti Markova otvorenog završetka. Bijeg i šutnja žena izazvani strahom, umjesto radosnog navješćaja uskrsnuća i uskrsnih ukazanja, potaknuli su mnoštvo različitih tumačenja, koja su u članku podijeljena u četiri skupine: povijesno-apologetsko, polemičko, negativno s pozitivnim ishodom i pozitivno tumačenje. Nakon kratkog pregleda i kritičkog osvrta na prva tri tumačenja, autor detaljnije obrađuje četvrto tumačenje, koje, za razliku od prethodnih, pozitivno tumači problematičnu reakciju žena. Autor u kontekstu Markova evanđelja semantički analizira ključne pojmove zaključnog retka i zaključuje da je reakcija žena adekvatan i tipičan ljudski odgovor na epifanijski i teofanijski događaj Isusova uskrsnuća. Koncentracijom termina za sveti strah i unutarnjom perspektivom kojom završava svoje evanđelje Marko daje do znanja da Isusovo uskrsnuće valja shvatiti kao vrhunac procesa objave tajne Isusove osobe i poslanja, čime je on postigao cilj svojega evanđelja, da pokaže kako je započela i na čemu se temelji radosna vijest da je Isus iz Nazareta Krist i Sin Božji (1,1). Zaključujući svoje evanđelje napetošću straha, umjesto

relaksirajućim opisom ukazanja, Marko naglašava da tajna Isusove osobe, koliko god je ispravno shvatili, uvijek ostaje misterijem koji treba stalno otkrivati. Na to je pozvan i čitatelj kojega otvoreni kraj poziva da učini ono što su učenici već učinili, premda to nije ispričano, tj. da nasljeđuje Isusa, jer zajedništvo života s njime jedini je način da ga što bolje upoznamo i shvatimo, a onda i naviještamo.

Ključne riječi: *Markovo evanđelje, otvoreni završetak, strah, bijeg, šutnja, žene, učenici.*

UVOD

Stručnjaci za tekstualnu kritiku Novoga zavjeta gotovo se jednodušno slažu u zaključku da se kanonski završetak Markova evanđelja u r. 16,20¹ ne poklapa s izvornim završetkom Markova teksta.² Suvremeno dvadeset i sedmo kritičko izdanje Novog zavjeta na grčkom jeziku *Novum Testamentum Graece Nestle-Aland*³ nakon retka 16,8 ostatak evanđeoskog teksta (16,9-20) stavlja u dvostruke zagrade, označavajući time da se više ne radi o izvornom tekstu, nego o naknadnom dodatku, preciznije rečeno, o naknadnim dodacima. Navedeno kritičko izdanje nakon 16,8 donosi dva teksta omeđena dvostrukim zagradama koji se obično nazivaju *kraći* i *duži završetak* Markova evanđelja.⁴ *Kraći završetak*⁵

¹ Svi biblijski navodi bez oznake knjige odnose se na Markovo evanđelje.

² Među brojnim autorima izdvajamo sljedeće: E. L., Bode, *The First Easter Morning. The Gospel Accounts of the Women's Visit to the Tomb of Jesus*, Biblical Institute Press, Roma, 1970., str. 44-48; N. Perrin, *The Resurrection. According to Matthew, Mark, and Luke*, Fortress Press, Philadelphia, 1977., str. 16-18; K. Aland, *Der Schluss der Markusevangeliums*, u: Sabbe, Maurits (ur.), *L'Évangile selon Marc*, University Press, Leuven, 1988., str. 435-470; B. M. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, United Bible Societies, Stuttgart, 1994., str. 102-106; C. Focant, *Un silence qui fait parler (Mc 16,8)*, u: Denaux, Adelbert (ur.), *New Testament textual criticism and exegesis*, Festschrift J. Delobel, Peeters, Leuven, 2002., str. 79-96. Jedan od rijetkih modernih autora koji još uvijek smatra da Marko izvorno završava sa r. 16,20 je W. R. Farmer, *The Last Twelve Verses of Mark*, Cambridge University Press, Cambridge, 1974.

³ E. i E. Nestle – B. i K. Aland, (ur.), *Novum Testamentum Graece*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1993. U daljnjem tekstu *NA*²⁷.

⁴ Kritički aparat *NA*²⁷, str. 147-148, donosi čak pet različitih verzija završetka Markova evanđelja: 1) Mk 16,1-8; 2) Mk 16,1-8 + *kraći završetak*; 3) Mk 16,1-8 + 9-20; tj. *duži završetak*; 4) Mk 16,1-8 + *kraći završetak* + *duži završetak*; 5) Mk 16,1-8 + 16,9-14 + Freer-Logion + 16,15-20.

⁵ *Kraći završetak* u prijevodu glasi "One ukratko ispriповједише Petrovim pratiocima što im je naviješteno. Nakon toga im Isus sam povjeri da od istoka do zapada pronose sveti i nepokvarljivi proglas o vječnom spasenju".

nije ušao u kanonsko evanđelje. *Duži završetak* se u biti poklapa s tradicionalnim završetkom Markova evanđelja, tj. sa 16,9-20.⁶

Negativni sud stručnjaka o autentičnosti oba završetka temelji se na vanjskim i unutarnjim kriterijima tekstualne kritike. *Kraći završetak* nalazimo samo u malom broju mladih rukopisa čija je vjernost originalu vrlo upitna. *Duži završetak* nalazimo pak u brojnim rukopisima. Tekstualna kritika, međutim, smatra važnijom kvalitetu rukopisa nego njihov broj. Dva najstarija i najvjerodostojnija rukopisa, Sinajski i Vatikanski kodeks, kao i neki stari prijevodi zaključuju Markovo evanđelje retkom 16,8. Osim toga, Euzebij i Jeronim potvrđuju da 16,9-20 nedostaje u gotovo svim grčkim rukopisima Markova evanđelja koje su oni tada poznavali.⁷ Argumenti unutarnje tekstualne kritike još su uvjerljiviji. Originalni završetak u 16,8 u odnosu na onaj *duži* predstavlja ne samo *lectio brevior* nego, zbog svoje sintaktičke i sadržajne neobičnosti, i *lectio difficilior*. Završna rečenica evanđelja ἐφοβούντο γάρ ("jer se bojahu") je jedina rečenica kod Marka sastavljena samo od glagola i veznika γάρ. U čitavoj Bibliji Markovo evanđelje jedina je knjiga koja završava takvom rečenicom.⁸

Najčudnije je ipak da perikopa 16,1-8 i s njom čitavo evanđelje završava bijegom žena s praznoga groba i njihovom apsolutnom šutnjom koja sugerira neizvršenje poslanja koje im je u 16,7 nebeski mladić povjerio: "Nego idite, recite njegovim učenicima i Petru: Ide pred vama u Galileju! Ondje ćete ga vidjeti, kako vam reče!" Kod Mateja i Luke, naprotiv, žene, napustivši grob, idu odmah učenicima i prenose im poruku koju su za njih primile (usp. Mt 28,8; Lk 24,9; usp. također Iv 20,2.18). Osim toga svi drugi evanđelisti donose ukazanja uskrslog Isusa (usp. Mt 28,9-10.16-20; Lk 24,13-35.36-49; Iv 20-21). Kod Marka pak, ako evanđelje izvorno završava sa 16,8, Isusovo se ukazanje učenicima u Galileji samo naviješta (16,7), ali ne i pripovijeda. Sve ono čega u originalnom Markovu zaključku nedostaje, čineći ga na taj način vrlo čudnim, nalazimo u *dužem ili tradicionalnom završetku* (Mk 16,9-20), koji

⁶ Tako B. M. Metzger, *nav. dj.*, str. 104-105.

⁷ Usp. NA²⁷, str. 147-148.

⁸ Horst argumentira da ne samo rečenica ili odlomak mogu završiti veznikom γάρ nego i čitava knjiga. Usp. P. W. van der Horst, *Can a Book end with ΓΑΡ? A note on Mark xvi. 8*, u: *Journal of Theological Studies*, 23 (1972.) 1, str. 123-124. Za slične rečenice u biblijskoj i izvanbiblijskoj literaturi usp. F. W. Danker, (ur.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, The University of Chicago Press, Chicago, 2000., str. 1061. U daljnjem tekstu BDAG.

u biti predstavlja sažetak i mješavinu uskrasnih izvještaja ostalih evanđelja i Djela apostolskih.⁹

Razlog i način nastanka dvaju naknadnih dodataka je vjerojatno u prepisivačima evanđeoskih rukopisa, koji su, smatrajući originalni Markov kraj nedovršenim i nerazumljivim, sastavili te zaključke koji su u biti pokušaj da se drugo evanđelje sadržajno uskladi s ostalima.¹⁰ Dokaz da navedeni dodaci nisu Markovi, je i njihov stil i rječnik, različit od ostatka evanđelja.¹¹ Osim toga, prijelaz od 16,8 na 16,9-20 tako je nespretno da je očito kako se radi o naknadnom spajanju, i to ne previše uspješnom.

Je li Marko svoje evanđelje zaista želio zaključiti r. 16,8j, tj. bijegom i šutnjom žena? Ako nije, sadašnje se stanje može objasniti na dva načina: 1. originalni tekst ostao je nedovršen, npr. zbog iznenadne smrti evanđelista; 2. Marko je napisao zaključak koji se međutim izgubio.¹² Premda pitanje ostaje otvoreno, većina današnjih egzegeta preferira hipotezu da se Marko namjerno poslužio otvorenim završetkom.¹³ Što je time htio postići? Znači li šutnja žena čistu neposlušnost? Treba li je tumačiti kao trajnu ili prolaznu? Je li Marko htio ovakvim završetkom reći da krivnjom žena učenici nisu nikada krenuli za Isusom u Galileju i da ga prema tome, nisu ni vidjeli? Odgovori na ta i slična pitanja vrlo su brojni i različiti¹⁴ i mogu biti svrstani u četiri osnovne skupine tumačenja: povijesno-apologetsko, polemičko, negativno s pozitivnim ishodom i na kraju pozitivno također s pozitivnim ishodom.

⁹ Usp. M. Limbeck, *Markovo evanđelje*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999., str. 200. Za razliku od dužeg *kraći završetak* rješava problem šutnje žena pretpostavljajući da se ona nije odnosila na Petra i učenike te zaključuje univerzalnim poslanjem. Usp. *NA*²⁷, str. 147.

¹⁰ Bode primjećuje da svi evanđelisti osim Marka slijede redosljed Vjerovanja prve Crkve zabilježenog u 1 Kor 15,3-7: "Krist umrije ... bi pokopan, uskrišen ... i ukaza se." Usp. E. L., Bode, *nav. dj.*, str. 44.

¹¹ Usp. B. M. Metzger, *nav. dj.*, str. 104-105.

¹² Usp. *Isto*, str. 105, bilj. 7.

¹³ Za popis autora usp. *BDAG*, str. 1061.

¹⁴ Pregled različitih interpretacija problematične šutnje nalazimo među ostalim kod sljedećih autora: E. L. Bode, *nav. dj.*, str. 39-42; C. Combet-Galland, *Qui roulera la peur? Finales d'Évangile et figures de lecteur (à partir du chapitre 16 de l'Évangile de Marc)*, u: *Études théologiques et religieuses*, 65 (1990.) 2, str. 187; C. Focant, *nav. dj.*, str. 84-86; G. O'Collins, *The Fearful Silence of Three Women (Mark 16:8c)*, u: *Gregorianum*, 69 (1988.) 3, str. 489-503.

1. POVIJESNO–APOLOGETSKO TUMAČENJE

Sljedbenici ovog tumačenja smatraju da Marko zaključujući svoje evanđelje šutnjom žena, relativizira njihovu ulogu u širenju uskrsne vjere kako bi bolje naglasio povijesnu činjenicu o primarnoj ulozi Petra i apostola u navješćaju Isusova uskrsnuća. U odnosu na ukazanja Uskrslog u Galileji, iskustvo žena bilo je manje važno i zato motiv praznoga groba biva tek u kasnijoj fazi uvršten u navješćaj Isusova uskrsnuća. Šutnja žena trajala je barem do prvog Isusovog ukazanja učenicima. Susret uskrslog Isusa i posrnulih učenika ostvaruje se, usprkos šutnji žena koja u biti naglašava njegovu neposrednost i važnost.¹⁵

Slaba točka povijesno-apologetskog tumačenja problematične šutnje jest to što više odgovara načinu mišljenja modernog povjesničara nego prvotne zajednice.¹⁶ Osim toga, šutnja žena, kao što to sugerira kontrast između 16,7a i 8c ne odnosi se ponajprije na Isusovo uskrsnuće i prazan grob, nego na poruku koje žene trebaju prenijeti učenicima zajedno s Petrom.¹⁷ Ne objašnjavajući kako, predstavnici ovog tumačenja uzimaju kao samo po sebi razumljivo da je, usprkos tome što žene nisu izvršile svoje poslanje, do susreta između uskrslog Isusa i njegovih učenika došlo.

¹⁵ Najradikalniji predstavnik ove pozicije je P. Badham, prema kojemu žene ostaju u strahu i šutnji sve do trenutka kad otkrivaju svoju tajnu evanđelistu Marku. Usp. G. O'Collins, *nav. dj.*, str. 490-491. Knjiga P. Badhama *Immortality or Extinction?* na koju se O'Collins poziva nije nam bila dostupna. Wellhausen na temelju odsutnosti motiva o praznome grobu kod Pavla (usp. 1 Kor 15,3b-5), i u Dj (usp. Dj 13,29) ukazuje na kasniji nastanak ove predaje, što on objašnjava kao rezultat šutnje žena koja je morala trajati dulje vrijeme. Usp. J. Wellhausen, *Das Evangelium Marci*, Reimer, Berlin, ²1909., str. 136. Camphausen naprotiv smatra da je šutnja žena prekinuta odmah nakon ukazanja u Galileji. Usp. H. F. von Campenhausen, *Der Ablauf der Osterereignisse und das leere Grab*, Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1966., str. 27-28.37.39-40. Slično mišljenje zastupali su i sljedeći poznati autori: G. Bornkamm, B. H. Branskomb, R. Bultmann, H. Grass, V. Taylor, J. Wellhausen. Usp. G. O'Collins, *nav. dj.*, str. 493, bilj. 7.

¹⁶ Usp. E. Schweizer, *Il vangelo secondo Marco*, Paideia, Brescia, 1999., str. 301-302.

¹⁷ Usp. R. H. Gundry, *Mark. A Commentary on His Apology for the Cross*, Eerdmans, Grand Rapids, 1993., str. 1013.

2. POLEMIČKO TUMAČENJE

Predstavnici ove pozicije polaze od činjenice da u Markovu evanđelju slika o učenicima, s Petrom na čelu, progresivno postaje sve negativnija.¹⁸ Marko na početku svog evanđelja opisuje učenike gotovo kao idealne. Ubrzo se međutim počinje očitovati njihovo nerazumijevanje i nevjera. Taj proces doseže svoj vrhunac za vrijeme Isusove muke u Judinoj izdaji, bijegu svih učenika i osobito u trostrukom Petrovom zatajenju. U posljednja dva poglavlja Markova evanđelja žene preuzimaju ulogu učenika (usp. 15,40-41,47; 16,1-8). Međutim, i one podbacuju. Predstavnici polemičkog tumačenja smatraju dakle da šutnju žena valja interpretirati kao apsolutnu (nikome) i trajnu (nikada). Takva šutnja isključuje svaku mogućnost rehabilitacije učenika u susretu s Uskrsnim. Takvim završetkom Marko pokazuje svoju dosljednost u opisivanju učenika kao negativnih i antipatičnih likova.¹⁹

Objašnjenje za tako negativan portret Petra i Isusovih učenika općenito ovi autori nalaze u pretpostavci o unutarkršćanskoj polemici koja je potaknula Marka da napiše svoje evanđelje. Šutnja žena dio je Markove retoričke strategije prema kojoj učenici i žene predstavljaju Markove teološke protivnike i stoga bivaju ocrnjeni.²⁰ Neposlušnost žena umetnuta je kao završni udarac, s ciljem da se u evanđelju diskreditiraju učenici,²¹ a u stvarnosti teološki protivnici zajednice za koju Marko piše. Ispuštajući izvještaj o uskrsnim ukazanjima, evanđelist implicitno poziva, kako svoje čitatelje

¹⁸ Kuby nerazumijevanje učenika smatra glavnom temom Markova evanđelja. Učenici u prvom dijelu evanđelja (1,14-8,26) ne shvaćaju Isusov mesijanski identitet, a u drugome dijelu odbijaju prihvatiti Isusovu smrt. Usp. A. Kuby, *Zur Konzeption des Markus-Evangeliums*, u: *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, 49 (1958.) 1, str. 52-64.

¹⁹ Tyson interpretira reakciju žena u 16,8 kao vrhunac sljepoće Isusovih sljedbenika, koji, nakon što nisu uspjeli shvatiti Isusovo mesijanstvo i smrt, sada ne uspijevaju razumjeti ni njegovo uskrsnuće. Usp. J. B. Tyson, *The Blindness of the Disciples in Mark*, u: *Journal of Biblical Literature*, 80 (1961.) 2, str. 268.

²⁰ Tyson smatra da Marko u ime kršćana iz Galileje polemizira s kršćanima u Jeruzalemu i s učenicima s Petrom na čelu. Optužuje ih za nacionalistički mesijanizam, preveliku želju za moći i slab interes za evangelizaciju pogana. Usp. J. B. Tyson, *nav. dj.*, str. 261-268. Kelber pak smatra da je svrha negativne slike učenika kod Marka objasniti nestanak jeruzalemske kršćanske zajednice za vrijeme Židovskog rata (66.-70.). Usp. W. H. Kelber, *Mark's Story of Jesus*, Fortress Press, Philadelphia, 1979., str. 88-95.

²¹ Usp. T. J. Weeden, *Mark – Traditions in Conflict*, Fortress, Philadelphia, 1971., str. 117.

tako i svoje protivnike, da ne traže uskrslog Isusa u ekstatičkim iskustvima, nego da ga slijede kao patnika, prihvaćajući njegovu odsutnost sve do njegova ponovnog dolaska.²²

Polemička interpretacija danas se smatra neprihvatljivom,²³ kako iz povijesne, tako i iz literarne perspektive.²⁴ Od samog početka kršćanstva učenici, a osobito Petar, smatrani su protagonistima širenja evanđelja i kao takvi imali su velik ugled. Vrlo je nevjerojatno da bi Marko upravo njih želio diskreditirati u svom evanđelju, i to u funkciji hipotetske polemike koja uostalom nema nikakvog temelja u evanđelju po Marku. Istina je da su učenici, a osobito Petar, kod Marka predstavljeni kao spori u razumijevanju Isusova identiteta i prihvaćanju križa. Međutim, isto je tako istina da ih Isus, usprkos njihovoj tvrdoći, nastavlja poučavati i formirati, vjerujući u pozitivan ishod svojega pothvata da od njih učini ribare ljudi (usp. 1,17).²⁵ Isus ne dopušta da ga u tome spriječi ni njihov otpad za vrijeme njegove muke, nego već prije nego što se on događa nagoviješta obnovu njihova nasljedovanja nakon njegova uskrsnuća (usp. 14,28). Isto obećanje ponavlja, i time ga potvrđuje, anđeo kad šalje žene Isusovim učenicima, a osobito Petru (16,7). Dinamika evanđelja dakle ne zahtijeva da šutnju žena protumačimo kao kraj učenitstva, već traži da se navještaj iz Mk 16,7 ostvari i da učenici zajedno s Petrom ponovno krenu za Isusom.

²² Zastupnici polemičkog tumačenja uglavnom smatraju da se Isusove riječi u 14,28 i 16,7 u vrijeme nastanka evanđelja odnose isključivo na paruziju. Usp. T. J. Weeden, *nav. dj.*, str. 111-116; J. D. Crossan, *Empty Tomb and Absent Lord (Mark 16:1-8)*, u: W. H. Kelber, (ur.), *The Passion in Mark*, Fortress, Philadelphia 1976., str. 135-152.152; W. H. Kelber, *The Kingdom in Mark. A New Place and A New Time*, Fortress, Philadelphia, 1974., 143; N. Perrin, *nav. dj.*, str. 25-27; M. A. Tolbert, *Sowing the Gospel. Mark's World in Literary-Historical Perspective*, Fortress Press, Minneapolis 1989., str. 298.

²³ Usp. T. E. Boomershine, *Mark 16:8 and the Apostolic Commission*, u: *Journal of Biblical Literature*, 100 (1981.) 2, str. 230-233; D. Catchpole, *The Fearful Silence of the Women at the Tomb*, u: *Journal of Theology for Southern Africa*, 18 (1977.) 1, str. 3; C. Focant, *nav. dj.*, str. 85; R. H. Gundry, *nav. dj.*, str. 1016; G. O'Collins, *nav. dj.*, str. 499; R. Pesch, *Il vangelo di Marco*, II, Paideia, Brescia, 1980., str. 780, bilj. 33; N. R. Petersen, *When is the End not the End? Literary Reflections on the Ending of Mark's Narrative*, u: *Interpretation*, 34 (1980.) 2, str. 159-162.

²⁴ Usp. A. Borrell, *The Good News of Peter's Denial. A Narrative and Rhetorical Reading of Mark 14:54.66-72*, Scholars Press, Atlanta 1998., str. 191-192.

²⁵ Usp. N. R. Petersen, *nav. dj.*, str. 161: "Unlike the understanding of all other characters in the story, the twelve disciples' understanding is contrary to the intent and expectations of the reliable character, Jesus. For the plot to be resolved and this theme to be closed, something closural must either happen or be firmly implied."

3. NEGATIVNA INTERPRETACIJA S POZITIVNIM ISHODOM

I prema ovom tumačenju bijeg i šutnju žena valja shvatiti kao promašaj. Strah koji izaziva bijeg i šutnju žena tumači se u kontekstu Markova evanđelja kao izrazito negativna reakcija, u suprotnosti s vjerom (usp. 4,40-41; 5,36), povezana s nerazumijevanjem tajne Isusove osobe (6,50-52) i njegova poslanja (9,5-6.31-32; 10,32), te s neprijateljskim djelovanjem prema Isusu (usp. 5,15-17; 11,18.32; 12,1).²⁶ Bijeg žena nadovezuje se na bijeg učenika za vrijeme Isusova uhićenja (usp. *feu, gein* u 14,50.52; 16,8), s trenutkom kada neuspjeh učenika doseže svoj vrhunac.²⁷

Ipak, za razliku od polemičke interpretacije, predstavnici ovog tumačenja tvrde da bijeg i šutnja žena ne mogu spriječiti naviješteni susret uskrslog Isusa s učenicima (14,28; 16,7). U suprotnom slučaju došla bi u pitanje vjerodostojnost kako pripovjedača tako i Isusa. Naime, do 16,7 svi Isusovi nagovještaji, čije je ostvarenje bilo predviđeno u vremenu koje pokriva evanđeoski izvještaj, pokazali su se istinitima.²⁸ Ispunjenje tih navještaja jamči čitatelju da će se ostvariti i ono što je Isus navijestio, a evanđelist o tome nije izvijestio.²⁹ U takve događaje spada i obećani susret Uskrslog s učenicima u Galileji, čije je ostvarenje od presudne važnosti i za ostvarenje obećanja učenicima da će ih učiniti "ribarima ljudi" (1,17). Samo nakon što budu vidjeli Uskrslog oni će moći, kako je to u evanđelju prethodno i predviđeno, postati protagonisti univerzalnog naviještanja (13,9-13), spremni na progonstvo i smrt poradi Isusa i evanđelja (usp. 10,38-39), da bi na kraju bili dionici i njegove slave (10,30; usp. 14,25). Ta budućnost učenika koju Isus tijekom evanđelja nagoviješta, a za koju čitatelj zna da se većim

²⁶ Usp. A. T. Lincoln, *The Promise and the Failure - Mark 16:7,8*, u: *Journal of Biblical Literature*, str. 108 (1989.) 2, 287. Lincoln analizira upotrebu glagola φοβεῖσθαι kod Marka i zaključuje da od 12 referenci njih čak deset imaju negativne konotacije, jedna je dvoznačna (6,20), a tek jedna pozitivna (5,33). Slično S. Légasse, *L'Évangile de Marc*, II, Cerf, Paris, 1997., str. 1007, strah učenika u Markovu evanđelju kvalificira kao znak nedostatne inteligencije i nedovoljne vjere.

²⁷ Usp. P. L. Danove, *The Characterization and Narrative Function of the Women at the Tomb (Mark 15,40-41.47; 16,1-8)*, u: *Biblica*, 77 (1996.) 3, str. 396-397.

²⁸ Dovoljno je sjetiti se Isusovih navještaja muke, smrti i uskrsnuća (8,31; 9,31; 10,33-34), kao onih koji su se odnosili na ponašanje njegovih učenika za vrijeme njegove muke (14,18.21.27-28).

²⁹ U takve buduće događaje spada npr. navještaj evanđelja po čitavome svijetu (13,10; 14,9), propast hrama (13,2), drugi dolazak Sina čovječjeg (8,38; 13,24-26; 14,62), itd.

dijelom već ostvarila, moguća je samo ako oni krenu za uskrsnim Isusom prema Galileji, tj. ako se Isusov navještaj u 14,28 i anđelova poruka u 16,7 ostvare, i to usprkos šutnji žena.

Predstavnici ovog tumačenja nastoje pomiriti dvije stvari koje se, naizgled, isključuju: ispunjenje navještaja o susretu učenika s uskrsnim Isusom u Galileji i šutnju žena shvaćenu kao apsolutnu i permanentnu. Pokušaji tog pomirenja mogu se klasificirati u tri skupine.

a) *Šutnja kao ironija*. Petersen smatra da negativnu reakciju žena ne smijemo shvatiti doslovno, već kao ironičnu zamjenu za nastavak pripovijedanja o događajima predviđenim u 16,7. Alternativa tom rješenju bilo bi, naprotiv, shvaćanje čitavog evanđelja kao ironije, osim retka 16,8. Otvoreni, tj. nedovršeni kraj Markova evanđelja poziva čitatelja da ponovno čita evanđelje i da ga kompletira vlastitom imaginacijom, ne proizvoljnom, nego utemeljenom na poruci anđela u 16,7. Čitateljev posao započinje ondje gdje pripovjedačev završava.³⁰

b) *Šutnja kao poziv na navještanje*. Pozitivno predstavljanje žena sve do retka 16,8 sugerira čitatelju da će, kao i drugdje u evanđelju, nakon obećanja u 16,7 uslijediti ispunjenje, tj. da će žene otići k učenicima i da će ovi krenuti prema Galileji. Cilj razočaranja koje čitatelj doživljava u Mk 16,8, jest navesti čitatelja da uđe u pripovijest kako bi je spasio od neuspjeha, tako što će on sam ostvariti naviješteno. Čitatelj je taj koji treba otići u Galileju da bi tamo vidio Isusa, tj. treba živjeti kao autentičan učenik, dijeleći s Isusom kako njegovo poslanje, tako i njegov križ.³¹

c) *Šutnja kao premostiva zapreka*. Lincoln smatra da jukstapozicija Isusova navještaja i ljudskog promašaja u 16,7-8 predstavlja završni i najizvrsniji primjer modela *navještaj – promašaj – ispunjenje* koji susrećemo tijekom drugog dijela evanđelja, tj. od 8,27 do 16,8. Tri puta neposredno nakon Isusova navještaja muke

³⁰ Usp. N. R. Petersen, *nav. dj.*, str. 159-163.

³¹ Usp. J. D. Hester, *Dramatic Inconclusion: Irony and the Narrative Rhetoric of the Ending of Mark*, u: *Journal for the Study of the New Testament*, 57 (1995.) 1, str. 61-86. Danove naprotiv kraj Markova evanđelja definira kao "tender trapp". Prezentirajući učenike kao nesposobne shvatiti Isusov identitet i sudbinu, pripovjedač tijekom čitavog evanđelja navodi čitatelja na uvjerenje da je inteligentniji od učenika. Međutim, na završetku evanđelja čitatelj ne uspijeva shvatiti smisao neočekivanog kraja i mora priznati da nije bolji od učenika. Cilj zamke je potaknuti čitatelja na ponovno čitanje evanđelja kako bi na kraju shvatio da šutnja žena ne znači kraj učenništva, ako on sam pristane uz model učenništva kakvog ga nudi Marko i počne naviještati radosnu vijest.

smrti i uskrsnuća (8,31; 9,31; 10,33-34), slijedi negativna reakcija učenika (8,32-33; 9,32-34; 10,35-37), koja međutim ne može spriječiti ostvarenje istog navještaja. Taj niz daje čitatelju sigurnost da ni negativna reakcija žena u 16,8 ne može staviti u pitanja ostvarenje anđelovih riječi u 16,7. Retorička funkcija otvorenog završetka prema Lincolnu bila bi ohrabriti čitatelja da, usprkos vlastitim slabostima, ustraje na zahtjevnom Isusovom putu.³²

Usprkos brojnim valjanim i korisnim argumentima, navedene interpretacije ne uspijevaju objasniti na koji način može doći do susreta Isusa i Petra ako žene ustraju u svojoj šutnji. Petersonovo rješenje prema kojem šutnju žena valja shvatiti kao ironiju, nije uvjerljiva. Naime, kako to da pripovjedač koji je tijekom čitavog evanđelja bio vjerodostojan, u posljednjem trenutku postaje ironičan, tj. Nepouzdan? Šutnja shvaćena kao izazov čitatelju da spasi priču time što će on umjesto učenika i ženâ naviještati evanđelje, znači prelaženje na retoričku razinu, preskačući pritom narativnu. Tvrdnja da šutnja žena ne može spriječiti ostvarenje Isusovog obećanja je doduše točna. Isusove riječi uvijek se ostvaruju (sup. 13,31) usprkos ljudskim promašajima. Međutim i ovo rješenje, na prvi pogled vrlo uvjerljivo, nameće neka pitanja. Zašto mladić šalje žene k učenicima ako će se obećani susret dogoditi i bez njihova posredovanja? Ako je Isusov navještaj nakon posljednje večere (14,28) bio dovoljan da osigura obnovu učenja poslije Isusova uskrsnuća, zašto taj navještaj biva ponovljen u 16,7? Zar samo zato da bi se očitovala slabost žena?

4. POZITIVNO TUMAČENJE

Sva navedena tumačenja retka 16,8 pokazala su se problematičnima i nedostatnima. Značajka ove interpretacije jest pozitivno tumačenje reakcije žena kojom završava Markovo

Usp. P. L. Danove, *The End of Mark's Story. A Methodological Study*, Leiden Brill, New York, 1993., str. 210, 223-224. Boomershine pak smatra da je čitatelj taj koji treba učiniti ono u čemu su zakazale žene. Umjesto da poput njih šuti, čitatelj je pozvan naviještati evanđelje bez straha. Usp. Boomershine, Thomas E., *nav. dj.*, 237. Slično tumačenje daju i D. Rhoads – D. Michie, *Mark as Story. An Introduction to the Narrative of a Gospel*, Fortress Press, Minneapolis, ²1999., str. 143.

³² Usp. A. T. Lincoln, *nav. dj.*, str. 292-293. Slično tumačenje nalazimo i kod C. Focanta, *nav. dj.*, str. 86-96.

evanđelje. To tumačenje čini nam se najprihvatljivijim pa ćemo ga stoga i potanje razraditi. Temeljit ćemo se ponajviše na semantičkom značenju bitnih izraza. Prije same analize dobro je uočiti strukturu retka 16,8, koja nam omogućuje uvid u međusobni odnos reakcija žena i njihovih objašnjenja.

A – 8a: reakcija	One iziđu i stanu bježati od groba: Καὶ ἐξελθοῦσαι ἔφυγον ἀπὸ τοῦ μνημείου,
B – 8b: objašnjenje	spopade ih strah i trepet. εἶχεν γὰρ αὐτάς τρόμος καὶ ἔκστασις·
A' – 8c: reakcija	I nikomu ništa ne rekoše καὶ οὐδενὶ οὐδὲν εἶπαν·
B' – 8d: objašnjenje	jer se bojahu. ἐφοβοῦντο γάρ.

Redak 16,8 ima jasnu paralelnu strukturu aba'b'. U paralelnom su odnosu dvostruka reakcija žena (a,a') i isto tako dvostruko objašnjenje navedenih reakcija (b,b'). U grčkom tekstu oba objašnjenja s reakcijama žena povezuje uzročni veznik γάρ što paralelnu strukturu čini još izrazitijom. Paralelan odnos upućuje na usku međusobnu povezanost kako dotičnih reakcija, tako i njihovih objašnjenja.

4.1. Bijeg kao izraz "straha i trepeta"

Glagol φεύγω ("bježati") dolazi kod Marka u svemu pet puta (usp. 5,14; 13,14; 14,50.52; 16,8). Čitajući na kraju evanđelja o bijegu žena (16,8a: ἔφυγον), čitatelju je još uvijek u svježem sjećanju sramotan bijeg učenika u trenutku Isusova uhićenja (14,50: ἔφυγον) i posebno bijeg mladića koji je pritom ostao bez odjeće (14,52: ἔφυγεν). Potaknuti činjenicom da se evanđelist u oba slučaja koristi istim glagolom, mnogi autori su bijeg žena u Mk 16,8 svrstali u istu kvalitativnu kategoriju, tj. okvalificirali su ga kao nevjeru.³³ Radi se međutim o situacijama koje su samo djelomično podudarne. Naime, bijeg učenika povezan je s napuštanjem Isusa. Žene,

³³ Vidi predstavnike prethodnih dvaju tumačenja.

naprotiv, dok bježe s groba, ne napuštaju nikoga.³⁴ Anđeo ih ne zadržava, štoviše, šalje ih da idu (16,7: "Idite..."). Njihov bijeg nema uzrok kao kod učenika u ljudskoj prijetnji, nego u nečemu drugome što Marko u 16,8b precizira eksplikativnim komentarom: "spopade ih strah i trepet". U hrvatskom prijevodu idiom "strah i trepet" izražava jednostavno silan strah. Na kakav nas strah upućuje grčki izraz *τρόμος καὶ ἔκστασις*?

Imenica *τρόμος* doslovce znači "drhtanje" prouzročeno strahom. Budući da je riječ *τρόμος* *hapax legomenon* u evanđeljima, nemamo je nažalost s čime izravno usporediti. Međutim, kod Marka u 5,33 nalazimo riječ istog korijena, glagol *τρέμω* (drhtati), koji ondje dolazi zajedno s glagolom *φοβέομαι* (bojati se). Oba glagola u 5,33 tvore sintagmu *φοβηθεῖσα καὶ τρέμουσα* koju Duda-Fučak prevode kao i u 16,8a sa "u strahu i trepetu". Ova grčka sintagma odgovara formuli koju i Stari i Novi zavjet koriste za opis ljudske reakcije pred Božjom objavom ili teofanijom.³⁵ Ženu koja boluje od krvarenja u Mk 5,33 obuzima užasan strah, u trenutku kada postaje svjesna čudesnog ozdravljenja, tj. kontakta s božanskim u Isusovoj osobi.

Imenica *ἔκστασις* znači doslovce "zapanjenost", raspoloženje "biti izvan sebe zbog nečega". Marko upotrebljava ovu riječ samo dvaput: u 5,42 i 16,8.³⁶ U 5,42 riječ *ἔκστασις* izražava reakciju prisutnih na uskrsnuće Jairove kćeri. U 16,8 istu reakciju kod žena izaziva iznenadna i potresna vijest o Isusovu uskrsnuću. Njihov bijeg je posljedica straha pred događajem u kojem je Bog očitovao svu svoju moć i snagu. Radi se o svetom strahu pred transcendentnim koji su žene osjetile već u susretu s nebeskim bićem u praznome grobu (usp. 16,5). Premda ih anđeo poziva da se ne boje (16,6), njihov strah ne prestaje. Štoviše, nakon što im je priopćena vijest

³⁴ Usp. R. Vignolo, *Una finale reticente: interpretazione narrativa di Mc 16,8*, u: *Rivista Biblica*, 38 (1990.) 2, str. 163. Bauckham naglašava da bijeg žena ne možemo tumačiti kao poraz učenništva. Usp. R. J. Bauckham, *Gospel Women. Studies of the Named Women in the Gospels*, Eerdmans, Grand Rapids, 2002., str. 288.

³⁵ Gnilka upućuje na Izl 15,16; Pnz 2,25; 11,25; Jdt 15,2; 4 Mak 4,10 gdje izrazi *φόβος* i *τρόμος* dolaze zajedno i imaju slično značenje. Usp. J. Gnilka, *Marco*, Cittadella editrice, Assisi, 1998., str. 294. Catchpole analizira prisutnost tog istog binoma (*φόβος* i *τρόμος*) u židovskoj tradiciji (Job 4,12-16; Ps 2,11) i kod Pavla (1 Kor 2,3; 2 Kor 7,15; Ef 6,5; Fil 2,12) te zaključuje da strah i trepet predstavljaju adekvatan ljudski odgovor na prisutnost božanske moći. Usp. D. Catchpole, *nav. dj.*, str. 7-8.

³⁶ U svom evanđelju Marko 4 puta koristi i glagol *ἐξίστημι*, 3 puta opisujući zapanjenost koju kod ljudi izazivaju Isusova čudesa (2,12; 5,42; 6,51) i jedanput donoseći mišljenje ljudi o Isusovom neumornom djelovanju (3,21).

o Isusovu uskrsnuću, njihov strah postaje neizdrživ i one bježe. Svjedoci uskrsnuća Jairove kćeri također su bili zapanjeni, ali ne bježe. Neusporedivo manji intenzitet njihove reakcije jasno ukazuje na apsolutnu neusporedivost Isusova uskrsnuća kao epifanijskog događaja.³⁷

Uznemirenost žena je i tjelesna i duševna. Fizičkom drhtanju njihovih tijela (τρόμος) odgovara njihovo duševno raspoloženje definirano kao "biti izvan sebe" (έκστασις).³⁸ Toliko su potresene da se ne uspijevaju kontrolirati, već reagiraju instinktivno. Gramatički i stvarno nisu subjekt, već objekt straha i trepeta (είχεν γὰρ αὐτάς) koji ih je u potpunosti obuzeo i svladao.³⁹ Ovako opisana reakcija odražava Isusovo uskrsnuće kao toliko izvanredan događaj da ljudi suočeni s njime gube svaku ravnotežu. Uzevši sve ovo u obzir, bijeg žena ne možemo okvalificirati kao nevjeru, nego kao normalnu ljudsku reakciju na objavu Božje snage i prisutnosti.⁴⁰

4.2. Šutnja kao izraz svetoga straha

Žene u 16,8 reagiraju ne samo bijegom nego i šutnjom, koja na prvi pogled izgleda apsolutnom (8c: "I nikome ništa ne rekoše...") i kao takva čini se kao da predstavlja čistu suprotnost anđelovoj zapovijedi: "Nego idite, recite njegovim učenicima i Petru..." (16,7a). Ta naizgled očita neposlušnost žena vrlo neugodno iznenađuje čitatelja, jer se radi o poruci koja je za učenike presudna. Uostalom, sve do sada žene su bile prikazane u potpunosti kao pozitivni likovi. Pogledamo li međutim detaljnije, suprotnost između 16,7 i 16,8 nije savršena. Anđelova zapovijed odnosi se na poruku namijenjenu samo učenicima i Petru. Njihova šutnja naprotiv odnosi se na sve ljude i na sve ono što su doživjele na grobu. Ovakva reakcija žena ("I

³⁷ Vignolo primjećuje da je od svih događaja koji u Evandelju izazivaju strah i trepet navještaj Isusova uskrsnuća bez sumnje predstavljen najneobičajenijom terminologijom i najbogatijim konstrukcijama. Usp. R. Vignolo, *nav. dj.*, str. 162.

³⁸ Usp. G. P. Peron, *Seguitemi! Vi farò diventare pescatori di uomini. Gli imperativi ed esortativi di Gesù ai discepoli come elementi di un loro cammino formativo*, (Mc 1,17), LAS, Roma, 2000., str. 249.

³⁹ Na kompaktnost binoma *τρόμος καὶ έκστασις* upućuje i glagol *είχεν* u jednini (*είχεν*).

⁴⁰ Bijeg kao odgovor na epifaniju nalazimo i u Dn 10,7 te u 1 Enoch 106,4. Sličan smisao ima i bijeg u Mk 5,14. Čuvari svinja bježe nakon što su bili svjedoci čina kojim je Isus objavio svoju moć nad zlodusima. Usp. R. J. Bauckham, *nav. dj.*, 290, bilj. str. 82.

nikome ništa ne rekoše...”) bolje bi odgovarala zapovijedi koju Isus upućuje izliječenom gubavcu na početku Markova evanđelja: “Pazi, nikomu ništa ne kazuj, nego idi, pokaži se svećeniku...” (1,44). Iako se i ovdje na prvi pogled radi o apsolutnoj šutnji (“nikomu ništa ne kazuj”), očito je da se Isusova zapovijed ne odnosi i na svećenika. Na temelju sličnosti ovih dvaju mjesta neki tumači izvode zaključak da se šutnja žena na kraju evanđelja odnosi na sve, osim na apostole i Petra kojima su žene poslone. Prema tome, šutnju žena ne bi trebalo tumačiti kao neposluh anđelovoj zapovijedi, nego kao izraz njihove diskrecije, koju valja ocijeniti kao nešto pozitivno.⁴¹

4.2.1. Motiv straha u Markovu evanđelju

Bolje objašnjenje sporne šutnje krije se međutim u ispravnom tumačenju Markova završnog komentara “jer se bojahu” (ἐφοβοῦντο γάρ). Grčki glagol φοβέομαι (bojati se, imati strah, prestrašiti se) nalazimo kod Marka sveukupno 12 puta (4,41; 5,15.33.36; 6,20.50; 9,32; 10,32; 11,18.32; 12,12; 16,8). Isti korijen međutim ima u 4,41 i imenica φόβος (strah, bojazan) te u 9,6 pridjev ἔκφοβος (prestrašen, prestravljen). Sveukupno dakle “φόβος motiv” ili motiv straha⁴² kojim obuhvaćamo riječi sa zajedničkim korijenom φοβ- dolazi kod Marka 13 puta. Od toga, čak 10 puta motiv straha izravno je povezan s tajnom Isusove osobe i njegova poslanja: 4 puta u kontekstu očitovanja Isusove vlasti nad prirodom (4,41), zlodusima (5,15), bolešću (5,33) i smrću (5,36); 2 puta u kontekstu navješćanja Isusove muke, smrti i uskrsnuća (9,32; 10,32); jedanput u kontekstu njegova naučavanja u hramu (11,18); 3 puta u izvješćajima o događajima koji na izravan način objavljuju Isusov

⁴¹ Ovakvo pozitivno tumačenje šutnje žena nalazimo između ostalih kod sljedećih autora: D. Catchpole, *nav. dj.*, str. 6; X. Léon-Dufour, *Résurrection de Jésus et message Pascal*, Éditions du Seuil, Paris, 1971., str. 177; J. L. Magness, *Sense and Absence. Structure and Suspension in the Ending of Mark's Gospel*, Scholars Press, Atlanta, 1986., str. 100; E. S. Malbon, *Fallible Followers. Women and Men in the Gospel of Mark*, u: Semeia, 28 (1983), str. 45. Bauckham, smatra mogućim da su žene shvatile anđelove riječi kao apokaliptičku tajnu koju smiju otkriti samo učenicima. Usp. R. J. Bauckham, *nav. dj.*, str. 290.

⁴² Izraz “φόβος motiv” preuzimamo od Matjaža koji se njime služi kao općenitim terminom za navedenu grupu riječi. Usp. M. Matjaž, *Furcht und Gotteserfahrung. Die Bedeutung des Furchtmotivs für die Christologie des Markus*, Echter Verlag, Würzburg, 1999., str. 15.

jedincati odnos s Bogom (6,50: hod po vodi; 9,6: preobraženje; 16,8: uskrsnuće).⁴³

U svom prvom pojavljivanju u 4,41 “φόβος motiv” je kod Marka snažno naglašen etimološkom figurom *καὶ ἐφοβήθησαν φόβον μέγαν* (“Oni se silno prestrašise”).⁴⁴ Upravo ovo mjesto ukazuje na činjenicu da glagol *φοβέομαι* kod Marka nema značenje običnog, nego svetog straha koji predstavlja tipičnu ljudsku reakciju na teofaniju. Vidjevši kako je Isus snagom svoje riječi stišao oluju, silno prestrašeni, učenici sebi postavljaju pitanje o identitetu svoga Učitelja: “Tko li je ovaj da mu se i vjetar i more pokoravaju?” (4,41). Uzrok njihovog straha nije više oluja kao u prethodnom retku gdje Isus njihov naravan strah pred smrću (grč. *δειλοί*) kori kao manjak vjere, nego Isusova moć s kojom se može usporediti jedino snaga vlastita Bogu.⁴⁵ Dakle, strah o kojem se govori u 4,41 nije znak nevjere, nego prepoznavanja i priznavanja Božje prisutnosti i snage u Isusovu djelovanju. Na sličan način možemo objasniti i motiv straha prisutan u izvještaju o egzorcizmu u gerazenskom kraju (5,15) i o ozdravljenju žene koja je bolovala od krvarenja (5,33).

Potvrdu da se “φόβος μοτί” kod Marka odnosi na sveti strah imamo i u apsolutnom obliku zapovijedi: “Ne boj se! / Ne bojte se!” (*μη φοβοῦμη φοβείσθε*), tipičnom kako za novozavjetne tako i za starozavjetne opise teofanija, kojom se Isus obraća Jairu u 5,36 i učenicima u 6,50.⁴⁶ Premda se u 5,36 ne radi o klasičnoj epifaniji, Isusovo ohrabrenje Jairu: “Ne boj se! Samo vjeruj!”, ima ipak karakter objave, ukoliko implicitno afirmira Isusovu božansku moć nad smrću koja će se nešto kasnije i očitovati na Jairovoj kćerki.⁴⁷ Kontekst Isusove riječi “Ne bojte se!”, upućene učenicima u 6,50 je za razliku od prethodnog slučaja u cijelosti teofanijski.⁴⁸ Hodajući

⁴³ Ostala tri mjesta (6,20; 11,32; 12,12) također predstavljaju reakciju na objavu Isusove vlasti, ali neizravnu.

⁴⁴ Doslovan prijevod bio bi “prestrašise se strahom velikim”.

⁴⁵ Catchpole kvalificira strah učenika u 4,41 kao “ljudsku reakciju na nebesku epifaniju”. Usp. D. Catchpole, *nav. dj.*, str. 8.

⁴⁶ Ohrabrujući poziv “Ne boj se! / Ne bojte se!” pojavljuje se u Starom zavjetu otprilike 75 puta. Od toga 60 puta poziv upućuje Bog ili anđeo. Odgovarajući grčki izraz *μη φοβοῦ / μη φοβείσθε* u Novom zavjetu nalazimo 24 puta, od toga 14 puta upućuje ga Isus, 8 puta anđeo. Kako u Starom tako i u Novom zavjetu ovaj imperativ kad se nalazi u kontekstu epifanije ima gotovo uvijek apsolutni oblik. Usp. M. Matjaž, *nav. dj.*, str. 177-189.

⁴⁷ Isusova vlast pokazuje se u 5,36 jačom od smrti. Naime, samo on može nasuprot smrti reći: “Ne boj se” (5,36). Usp. *Isto*, str. 135.

⁴⁸ Usp. Stock, Klemens, *Marco. Commento contestuale al secondo Vangelo*, Edizioni ADP, Roma, 2003., str. 121-122.

po vodi, Isus čini nešto što u Starom zavjetu može samo Bog (usp. Job 9,8; Ps 77,20; Sir 24,5). Glagol *παρέρχομαι* (prolaziti, mimoići) karakterističan je za velike starozavjetne Božje objave kao što je ona koju je iskusio Mojsije na Sinaju (Izl 34,6) i poslije Ilija na Horebu (1 Kr 19,11). Preplašenim učenicima Isus se u 6,50 predstavlja izrazom “Ja sam”, (*ἐγώ εἰμι*), početnim riječima imena “Ja sam koji jesam” (*ἐγώ εἰμι ὁ ὢν*) kojim se Bog u Izl 3,14 objavio Mojsiju (usp. Pnz 32,39; Iz 41,4; 43,10.13). U 5,36 i 6,50 motiv straha ne predstavlja tipičnu ljudsku reakciju na objavu Isusove tajne,⁴⁹ nego Isusovu snažnu riječ ohrabrenja koja je pak epifanijska, jer objavljuje Isusovu moć nad smrću i prirodnim zakonima i time njegov tajanstveni identitet.

Izraziti epifanijski karakter ima i izvještaj o Isusovu preobraženju (9,2-8) u kojem se motiv straha ponovno pojavljuje. Sama bjelina Isusovih haljina, karakteristična za nebeska bića (usp. 16,5; Otk 3,5; 4,4), kao i razgovor s Mojsijem i Ilijom, ukazuju na to da on pripada božanskom svijetu. Objava tajne Isusove osobe doživljava svoj vrhunac u Božjim riječima “Ovo je Sin moj Ljubljeni. Slušajte ga!” Strah trojice učenika kod preobraženja pokazuje da su oni ovdje prvi put naslutili kako se u njihovom učitelju Bogočovjeku, sudbina Sina Čovječjeg, u 8,31 prvi put naviještena, i dostojanstvo Božjega Sina na nezamisliv način podudaraju.⁵⁰ Sveti strah kod Marka dakle odnosi se i na tajnu Isusova poslanja. Pokazuje to i prisutnost motiva straha u kontekstu drugoga (9,31-32) i trećeg navještaja muke, smrti i uskrsnuća (10,32-34). Kod drugog navještaja naglasak je stavljen na strah učenika pred vlastitom propašću kao posljedice sudbine njihova Učitelja.⁵¹ Motiv straha koji prethodi trećem navještaju izražava reakciju učenika na odlučnost kojom Isus ide u susret svojoj sudbini i kao takav upućuje ne samo na tajnu njegova poslanja nego i na tajnu njegove osobe.⁵²

Najjasniju pak objavu Isusova identiteta i potvrdu njegova poslanja predstavlja kod Marka samo Isusovo uskrsnuće. Da je Isus zaista njegov Sin, Bog je potvrdio, ne više riječju, nego djelom, uskrisivši ga od mrtvih. U perikopi o praznom grobu (16,1-8) gdje

⁴⁹ Reakcija učenika na doživljenu epifaniju izražena je u 6,51 glagolom *ἐξίστημι* (biti zapanjen, biti izvan sebe).

⁵⁰ Usp. M. Matjaž, *nav. dj.*, str. 313.

⁵¹ Nerazumijevanje učenika u 9,32 Matjaž tumači kao ignoriranje i neprihvatanje Isusova nagovještaja. Njihov strah pokazuje da naslućuju o čemu se radi, ali nisu još spremni prihvatiti posljedice koje takvo Isusovo poslanje ima za njih kao njegove učenike. Usp. *Isto*, str. 273-275.

⁵² *Isto*, str. 318.

se iznenađenja redaju jedno za drugim teofanija započinje već odvaljenim grobnim kamenom i pojavom anđela, opisanog kao mladića zaogrnutu bijelom haljinom. Žene su preplašene i prije nego što je anđeo progovorio (16,5). Međutim, njihov strah, izražen u 16,8 “φόβος μοτίου”, doživjet će svoj vrhunac kad budu čule nevjerovatnu i strašnu, a u isto vrijeme čudesnu vijest o Isusovu uskrsnuću. Isus kojeg su one u Galileji i na putu prema Jeruzalemu slijedile, koga su vidjele raspetoga, mrtvog i pokopanog (15,40-47) Bog je uskrisio (16,6). Objava Božje snage i Isusova božanskog identiteta izaziva takav strah koji tjera u bijeg i oduzima moć govora.

Posljednje pojavljivanje “φόβος μοτία” kod Marka poklapa se sa završnom rečenicom evanđelja i kao takvo predstavlja vrhunac svetog straha ne samo u perikopi 16,1-8 nego i u Markovu evanđelju uopće. Sukladno tome Isusovo uskrsnuće je kod Marka vrhunac procesa objave tajne Isusova identiteta i poslanja. Premda se motiv straha dva puta povezuje s nerazumijevanjem učenika (6,50-52; 9,32), kontekst čitavog evanđelja ne dopušta nam da strah žena u 16,8 tumačimo negativno. Naglašavajući poteškoće učenika u razumijevanju Isusovih riječi i djela i u prihvaćanju njegova puta, Marko ne želi diskreditirati učenike zbog njihove nevjere, nego još snažnije ukazati na dubinu Isusove tajne i na skandaloznu tvrdoću njegova puta.⁵³ Slično tome i sveti strah, prisutan u najvažnijim točkama procesa objave Isusova identiteta i poslanja (usp. 4,41; 6,50; 9,6.32; 10,32; 16,8), upućuje s jedne strane na Isusovu božansku vlast, s druge strane na težinu i postupnost s kojom učenici kao glavni subjekt straha u evanđelju, a na kraju i žene, shvaćaju Isusovu tajnu. Strah žena upućuje na neizrecivu stvarnost Božju koja stoji iza Isusova uskrsnuća, stvarnost koju razum ne shvaća, a strah osjeća, naslućuje, očituje i priznaje. Radi se o strahu kao dubljoj razini spoznaje koji rezultira otvorenošću za stvarnost s onu stranu racionalnog shvaćanja i kao takav predstavlja “potrebnu dimenziju prave vjere”.⁵⁴

4.2.2. Prolazna šutnja i neizrecivost objave

Interpretacija šutnje žena u 16,8 kao vanjskog, fizičkog izražaja njihova unutarnjeg svetog straha⁵⁵ isključuje negativno tumačenje

⁵³ Isto, str. 305.

⁵⁴ Isto, str. 321.

⁵⁵ Broj autora koji zastupaju ovo mišljenje je vrlo velik. Usp. npr. R. J. Bauckham, *nav. dj.*, str. 289-290; J. A. Brooks, *Mark*, Broadman Press, Nashville, 1991.,

problematične šutnje kao izraz svojevoljnog neposluha anđelovoj zapovijedi. Valja ovdje primijetiti da, premda se semantički redak 16,8 čini u opreci s retkom 16,7 ("recite... nikome ništa ne rekoše"), sa sintaktičkog aspekta nema nikakva znaka suprotnosti. Naime glagol *ὑπάγω* (ići, otići) kojim se anđeo u 16,7 služi kad šalje žene k učenicima i Petru nalazimo prije toga kod Marka u imperativnom obliku čak 11 puta (1,44; 2,11; 5,19.34; 6,38; 7,29; 8,33; 10,21.52; 11,2.13). Uvijek je Isus onaj koji šalje i njegova zapovijed biva uvijek izvršena, osim u slučaju izliječenog gubavca (1,45) i bogatog mladića (10,22). U oba zadnja slučaja rečenica koja opisuje njihov neposluh počinje formulom *ὁ + δέ + glagol*. Pozitivan odgovor naprotiv uvijek započinje kao i u 16,8 veznikom *καί*, iza kojega slijedi glagol. Možemo dakle slobodno pretpostaviti kako bi Marko, da je htio izraziti kontrast između anđelove zapovijedi i ponašanja žena, upotrijebio kao i obično neki od suprotnih veznika (*δέ*, ili *ἀλλὰ*).⁵⁶ Budući da to nije učinio, očito je da on sam nije smatrao bijeg i šutnju žena neposluhom anđelovoj zapovijedi.

Šutnja žena u 16,8 nije dakle izraz njihove neposlušnosti, nego ljudske nemoći koju izaziva susret s božanskim.⁵⁷ Sveti strah koji je tome uzrok kako kod Marka tako i drugdje u Bibliji uvijek je neposredan i prolazan.⁵⁸ Premda je Isusovo uskrsnuće kao jedinstvena teofanija moglo proizvesti nešto dulji učinak, na što upućuju imperfekti *εἶχεν* i *ἐφοβοῦντο*, ipak bijeg i šutnju žena valja i u ovom slučaju tumačiti kao prolazne fenomene.⁵⁹ Kad su se dovoljno udaljile od groba, nije više bilo razloga za paničan bijeg. Paralelizam između bijega i šutnje sugerira da im se usporedo s

str. 274; D. Catchpole, *nav. dj.*, str. 7-10; W. Eckey, *Das Markusevangelium. Orientierung am Weg Jesu. Ein Kommentar*, Neukirchener, Neukirchen – Vluyn, 1998., str. 405; J. Ernst, *Il Vangelo secondo Marco*, II, Paideia, Brescia, 1991., str. 784; J. Gnilka, *nav. dj.*, str. 922; R. H. Gundry, *nav. dj.*, str. 1015; J. P. Heil, *The Gospel of Mark as a Model for Action. A Reader-Response Commentary*, Paulist Press, New York, 1992., str. 349; M-J. Lagrange, *Évangile selon Saint Marc*, J. Gabalda, Paris, ⁴1929, str. 447-448; X. Léon-Dufour, *nav. dj.*, str. 181; J. L. Magness, *nav. dj.*, str. 91-102; E. S. Malbon, *nav. dj.*, str. 44-45; G. O'Collins, *nav. dj.*, str. 501-503; M. Matjaž, *nav. dj.*, str. 318-319; R. Pesch, *nav. dj.*, str. 780; K. Stock, *Marko*, *nav. dj.*, str. 349.351; R. Vignolo, *nav. dj.*, str. 161-163.

⁵⁶ Usp. L. W. Hurtado, *Following Jesus in the Gospel of Mark - and Beyond*, u: R. N. Longenecker, (ur.), *Patterns of discipleship in the New Testament*, Eerdmans, Grand Rapids, 1996., str. 23.

⁵⁷ Usp. 1 Sam 3,15; Dn 10,15-16; 2 Kor 12,4.

⁵⁸ Usp. npr. Post 28,17; Izl 3,6; Suci 6,22; Lk 1,12.29.2,9.

⁵⁹ Usp. R. Vignolo, *nav. dj.*, str. 169.

time vraćala i sposobnost govora.⁶⁰ Pretpostaviti je dakle da su žene, nakon što su došle k sebi, kad su ponovno ovladale svojim fizičkim i mentalnim sposobnostima, otišle učenicima i izvršile svoje poslanje. Ovakva interpretacija tumači na najbolji način postojanje izvještaja o praznom grobu⁶¹ i činjenicu da su se Petar i ostali učenici susreli s Uskrsnim i postali stupovi evangelizacije.

Šutnja kao reakcija na susret s nadnaravnim podcrtava neizrecivost objavljenog događaja (usp. 2 Kor 12,4). Marko često koristi motiv šutnje zajedno s motivom zapanjenosti u zaključcima izvještaja o čudima,⁶² upućujući tako na dublji novi događaj, na tajanstveni identitet čudotvorca. Šutnja žena u 16,8 pokazuje "da nijedna ljudska riječ ne može adekvatno izraziti čitavu stvarnost uskrsnuća".⁶³ Pred tajnom Božje moći i Isusovog identiteta one ostaju bez riječi. Istodobno šutnja omogućuje ženama potreban prostor za dublju refleksiju objavljene im tajne o Isusu i njegovu poslanju. Kroz tu šutnju primit će snagu "da učenike i dakako same sebe pokrenu prema Galileji na novi susret s Uskrsnim".⁶⁴

5. PORUKA OTVORENOG KRAJA MARKOVA EVANĐELJA

Za bolje razumijevanje r. 16,8 i njegove poruke treba uzeti u obzir posebnost Markova stila pripovijedanja, vidljivu tijekom čitavog evanđelja, koji doživljava svoj klimaks upravo u njegovom završnom retku. Redak 16,8 sadrži dvije γάρ rečenice koje funkcioniraju kao narativni komentari kojima autor utemeljuje i objašnjava bijeg i šutnju žena: εἶχεν γὰρ αὐτὰς τρόμος καὶ ἔκστασις ...ἐφοβοῦντο γάρ. Sličnih narativnih komentara kod Marka ima više od 30.⁶⁵ Narator se njima služi obično onda kada želi upozoriti

⁶⁰ Stock naglašava da paralelizam dvaju narativnih komentara sugerira kako je isto duhovno stanje prouzročilo kako bijeg tako i šutnju. Usp. K. Stock, *Marko, nav. dj.*, str. 349.

⁶¹ Usp. A. Lindemann, *Die Osterbotschaft des Markus. Zur theologischen Interpretation von Mark 16.1-8*, u: *New Testament Studies*, 26 (1980.) 3, str. 310.

⁶² Usp. J. L. Magness, *nav. dj.*, str. 93-102.

⁶³ Usp. M. Matjaž, *nav. dj.*, str. 307.

⁶⁴ *Isto*, str. 310.

⁶⁵ Usp. Mk 1,16.22; 2,15; 3,10.21; 5,8.28.42; 6,14.17.18.20.31.48.50.52; 7,3; 9,6.(2x)31.34; 10,22; 11,13.18.(2x)32; 12,12; 14,2.40.56; 15,10; 16,4.8(2x).

čitatelja na dublji smisao događaja o kojem izvještava.⁶⁶ Narativni komentar u 16,8 ima posebnu težinu, jer je dvostruk i jer Marko njime zaključuje svoje evanđelje.⁶⁷ U oba narativna komentara u 16,8 narator se, informirajući čitatelja o osjećaju straha kao uzroku bijega i šutnje žena, služi tehnikom unutarnje perspektive koju kod Marka nalazimo preko 50 puta.⁶⁸ Kad perikopa završava nutarnjom perspektivom, onda ona otkriva njezinu temeljnu namjeru.⁶⁹ Važnost nutarnje perspektive u 16,8 neusporedivo je veća od svih prethodnih, jer njome ne završava samo perikopa 16,1-8 nego i čitavo evanđelje. Koja se to temeljna namjera perikope 16,1-8 i čitavog evanđelja skriva u posljednjem retku evanđelja? Koji je taj dublji smisao na koji upućuju dotični narativni komentari?

Kad Marko zaključuje određenu perikopu unutarnjom perspektivom, najčešće to čini upravo izvještavajući o reakciji straha i zapanjenosti koju kod prisutnih izaziva tajna Isusove osobe i poslanja (usp. 2,12; 4,41; 5,42; 6,51; 9,32; 11,18; 12,12; 16,8). Koncentracija istih izraza u 16,8 ukazuje na to da reakcija svetoga straha u završnom retku doseže svoj vrhunac. Takva klimaktička reakcija upućuje na zaključak da je Marko njome htio istaknuti Isusovo uskrsnuće kao neusporedivo najvažniji epifanijski trenutak, tj. kao vrhunac procesa objave. Marko u naslovu svog evanđelja otkriva da je njegov cilj pokazati kako je započela i na čemu se temelji radosna vijest da je Isus iz Nazareta Krist i Sin Božji.⁷⁰ Značajka je Markova evanđelja postupno otkrivanje Isusove tajne koja se sastoji u tome da Isus nije samo čovjek nego i Bog, da je Mesija, ali na potpuno neočekivani način, Mesija koji spašava umirući na križu. Isticanjem uskrsnuća kao vrhunca objave, Marko u 16,8 reakcijom žena na neizravan način poručuje da je ostvario zadatak koji si je zadao u naslovu evanđelja i prema tome može zaključiti svoje evanđelje.

⁶⁶ T. E. Boomershine – G. L. Bartholomew, *The Narrative Technique of Mark 16,8*, u: *Journal of Biblical Literature*, 100 (1981.) 2, str. 214-215.

⁶⁷ Od 66 γάρ rečenica sa samo 8 od njih Marko zaključuje neku od svojih perikopa. Usp. Mk 1,38; 3,35; 6,52; 10,45; 11,18; 12,44; 16,8.

⁶⁸ Usp. npr. Mk 1,10; 2,6.16.; 3,2.5.21; 4,41; 5,6.15.29.30.32.33.36.42; 6,2.6 itd. Cjeloviti popis nalazimo u T. E. Boomershine – G. L. Bartholomew, *nav. dj.*, str. 218-219. Unutarnjom perspektivom se autor služi kada informira čitatelja o unutarnjem svijetu likova, o njihovim opažanjima, osjećajima i mislima koji su inače vanjskom promatraču nepoznati.

⁶⁹ Usp. M. Matjaž, *nav. dj.*, str. 298.

⁷⁰ Usp. K. Stock, *Marko, nav. dj.*, str. 18-19.

Narativna snaga završnih komentara leži u njihovoj dvoznačnosti: vezani su uz ono što se već dogodilo i istodobno su usmjereni prema budućnosti.⁷¹ Uzevši u obzir postupnost i mukotrpnost spoznaje Isusove tajne tijekom čitavog evanđelja, reakcija žena u 16,8 na vijest o Isusovu uskrsnuću sugerira da ni susret učenika s Uskrsnim u Galileji ne će proći bez svetoga straha. Rečeno im je da će ga vidjeti (16,7; usp. 14,28), što u kontekstu Markova evanđelja znači razumjeti (usp. 8,14-21; 10,46-52). Da bi ga vidjeli, potrebno je da krenu za njim. Isus im poručuje da ih već prethodi kao njihov učitelj⁷² i samim time ih poziva da nastave prekinuto nasljedovanje, jer to je uvjet za pravu spoznaju njegove tajne.

Time što ne izvještava o njihovu susretu u Galileji, nego završava svoje evanđelje sa strahom koji traje (imperpekt *ἐφοβοῦντο*), Marko sugerira "da Isusov identitet, i onda kad je pravo shvaćen, ostaje neiscrpna tajna koju treba stalno istraživati i za čije se razumijevanje treba stalno boriti".⁷³ Takav otvoreni završetak koji ne kaže sve, koji zadržava napetost i zahtijeva nastavak, u biti odgovara temeljnoj Markovoj kristološkoj namjeri, "da predstavi tajnu Isusovog identiteta, bez da je riješi".⁷⁴ Zaključni komentar *ἐφοβοῦντο γάρ* ("jer se bojahu") ne zaključuje proces spoznaje Isusova identiteta nego ga naglašava kao središnje pitanje i upućuje čitatelja na daljnje suočavanje s njime. To pitanje je presudno za vjernika kao Isusova učenika, jer što bolje spozna i prihvati identitet svog Učitelja i tajnu njegova poslanja, kvalitetnije će biti i njegovo nasljedovanje.

Zadaća koju pred čitatelja postavlja otvoreni kraj Markova evanđelja, ne sastoji se dakle u tome da spasi situaciju tako što će on učiniti ono u čemu su podbacili žene i učenici. Čitatelj zna da su žene prenijele poruku i da su učenici krenuli za Isusom u Galileju. Evanđelist međutim o tome ne izvještava, jer nisu više žene te koje trebaju nositi uskrsnu poruku, niti su Petar i učenici ti koji trebaju odgovoriti na Isusov poziv, nego čitatelj. Vrlo je vjerojatno da je Marko imao na pameti konkretne čitatelje,

⁷¹ Usp. M. Matjaž, *nav. dj.*, str. 298.

⁷² Odnos učitelj – učenik kod Marka je definiran glagolima prethoditi (*προάγω*) i nasljedovati (*ἀκολουθῶ*). Isus kao učitelj ide ispred svojih učenika, a oni idu za njim (usp. 10,32).

⁷³ K. Stock, *Christus in der heutigen Exegese*, u: *Geist und Leben*, 59 (1986.) 3, str. 227.

⁷⁴ M. Matjaž, *nav. dj.*, str. 296.

slične posrnulim učenicima.⁷⁵ Ako je Isus oprostio njima koji su ga ostavili, čak i Petru koji ga je triput zatajio, onda postoji nada u oprostjenje i novi početak za svakoga čitatelja koji se na sličan način iznevjerio.⁷⁶ Čitatelj je pozvan da nasljeduje Isusa u Galileju, mjesto poziva i naviještanja evanđelja (usp. 1,14-15.16-20.39). Poput ondašnjih učenika ni on ga još nije vidio Uskrslog, ali je poput njih povjerovao uskrsnoj poruci i zna, ako ostane na njegovu putu, da će ga jednom vidjeti.⁷⁷ Živeći u skladu s njegovom riječju i osobom, čitatelj je pozvan nasljedovati svakodnevno Isusa i na taj način sve više, makar mukotrpno, upoznavati Isusovu tajnu i da bi ga tako onda mogao svjedočiti i naviještati.

ZAKLJUČAK

Rezultati semantičke analize posljednjeg retka Markova evanđelja pokazuju da problematičnu reakciju žena na vijest o Isusovu uskrsnuću ne valja shvaćati kao trajnu, a još manje kao negativnu. Bijeg i šutnja žena imaju svoj uzrok u strahu koji ne samo u kontekstu Markova evanđelja nego i u kontekstu čitave Biblije predstavlja normalnu i primjerenu ljudsku reakciju u susretu s nadnaravnom stvarnošću koja nadilazi čovjekove tjelesne i duhovne moći. Dakle, ne radi se o neposlušnosti, nerazumijevanju ili nevjeri žena što bi imalo za rezultat i kraj učeništva, nego o otvorenosti za stvarnost s onu stranu racionalnog shvaćanja. Motiv straha prisutan je u svim značajnijim trenucima procesa

⁷⁵ Borrell ističe da Marko ne predstavlja Petra ni kao negativan model, ni kao idealan lik, nego kao realnu osobu. Autor zaključuje: "Što se tiče Petra, čitatelj može u njemu prepoznati one poteškoće koje će iskusiti u svom vlastitom životu kao kršćanin." Usp. A. Borrell, *nav. dj.*, str. 197.

⁷⁶ Lampe smatra da je "Sitz im Leben" izvještaja o Petrovu zatajenju problem apostata poslije Neronova progonstva. Tripartitna struktura perikope 14.66-72 odražava trostruko pitanje o njihovom kršćanskom identitetu, postavljano kršćanima za vrijeme saslušanja pred rimskim sudovima. Usp. Lampe, Geoffrey W. H., "St. Peter's Denial", u: *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester*, 55 (1973.) 2, str. 351-353.358. Neki smatraju da je Marko pisao zajednici koja je u Isusu rado gledala slavnog junaka, ali nije razumjela smisao njegove smrti. Obavijajući uskrsnuće šutnjom, Marko ih upozorava kako ni "u uskrsnom veselju ne smiju zaboraviti da je Isus strašno trpio i mukotrpno umro te svoj život dao iz ljubavi". Tako A. Puttkammer, "I nikomu ništa ne rekoše jer se bojahu. Svršetak Markova evanđelja (Mk 16,1-8)", u: *Biblija danas*, 1 (1997.) 2, str. 17-19. To je, prema našim saznanjima, jedini članak objavljen na hrvatskom jeziku koji izravno obrađuje naš problem.

⁷⁷ Usp. K. Stock, *Marko, nav. dj.*, str. 353.

objave tajne Isusove osobe i njegova poslanja. Na osobito naglašen način prisutan je u posljednjem retku evanđelja kao reakcija žena na vijest o Isusovu uskrsnuću, jasno ukazujući da ta potresna i neizreciva novost predstavlja vrhunac procesa Isusove objave. U uskrsnuću je Bog ne samo objavio svoju svemoguću vlast nad smrću nego je ujedno rassetog Isusa potvrdio kao Krista i Sina Božjega. Da je Isus zaista pohulio kad se takvim ispovjedio pred velikim svećenikom (usp. 14,61-62), Bog ga ne bi uskrisio. Sveti strah kod Marka s jedne strane odražava Božju snagu i veličinu u Isusu, a s druge ukazuje na mukotrpnost i postupnost učenika u shvaćanju Isusa i njegova poslanja. Zaključujući svoje evanđelje sa strahom, Marko pokazuje da tajna Isusove osobe koju u svojem evanđelju želi predstaviti kao sadržaj radosne vijesti (usp. 1,1) čitatelju nikada ne će biti do kraja shvatljiva. Ako pred misterijem Isusove osobe i tajnom njegova uskrsnuća i čitatelj poput žena ostane zapanjen i bez riječi, bit će to znak da je naslutio barem dio njezine dubine. Kako bi svakodnevno ulazio sve dublje u ovaj misterij, čitatelj je otvorenim završetkom Markova evanđelja pozvan da se uputi za uskrsnim Isusom, da živi svoje zajedništvo s njime u vjeri, u bratskoj ljubavi i u nadi konačnog susreta. Što bude dublje na taj način upoznao svog uskrslog Gospodina, radosnije će ga i plodonosnije naviještati.

THE PROBLEM AND THE MESSAGE OF THE OPEN ENDING OF MARK'S GOSPEL

Summary

The problem of the ending of Mark's Gospel is in the first place a textual, but also an interpretative problem. The authors nowadays almost unanimously agree that the second Gospel ends in 16,8, and the rest of the text (16,9-20) is a secondary addition. The fact that this addition originates probably from the 2nd century A. D. bears witness to the interpretative difficulty of Mark's open ending. The escape and the silence of women caused by fear, instead of the joyful announcement of resurrection and Easter appearances, have inspired a variety of different interpretations. These are discussed in the article separated in four groups: historical – apologetic, polemical, negative with a positive result, and positive interpretation. After a short survey and a critical review of the first three interpretations, the author deals in detail

with the fourth one, which, unlike the previous ones, explains the problematic reaction of the women as positive. The author analyzes the key words of the closing verse, both semantically and in the context of the Mark's Gospel, to then conclude that the women's reaction represents an adequate and typical human response to the epiphanic and theophanic event of Jesus' resurrection. By concentrating the terminology of the holy fear, as well as using the inner perspective in the closure of the Gospel, Mark suggests that Jesus' resurrection has to be understood as the culmination of the revelation process of the mystery of Jesus' person and his ministry. In this manner Mark achieved the purpose of his Gospel: to show how the good news – that Jesus from Nazareth is Christ and Son of God (1, 1) - started and on what it is based. By concluding the Gospel with the tension of fear, instead of the relaxing description of the appearances, Mark emphasizes that the mystery of Jesus' person, as much as we can understand it correctly, remains nevertheless a mystery to be constantly revealed. This open ending invites the reader to do what the disciples already did, that is to follow Jesus, because the communion of life with him is the only way to better know him, understand him and announce him.

Key words: *Mark's Gospel, open ending, fear, escape, silence, women, disciples.*